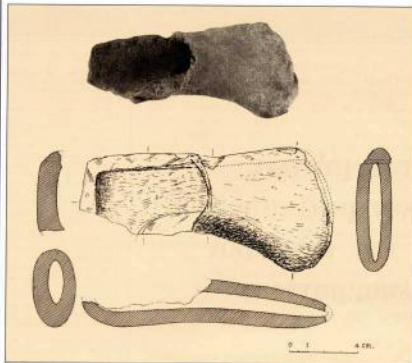

Η δυναμική της μήτρας στην τυποποίηση και μαζικοποίηση «εικόνων» κατά την αιγαιακή Ύστερη Χαλκοκρατία

Χρήστος Μπουλώτης

Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος, Ακαδημία Αθηνών

Στην ιστορία του υλικού πολιτισμού πολλά υπήρξαν τα κατά καιρούς τεχνικά επινοήματα που έρχονταν να αλλάξουν δραστικά τη φυσιογνωμία της παραγωγής, με όρους ποιοτικής ή/και ποσοτικής βελτίωσης, επινοήματα που είχαν συχνά άμεσες επιπτώσεις στις κοινωνικο-οικονομικές δομές. Κι επειδή η τεχνογνωσία, με τα μυστικά και τις δυνατότητές της, αποτελεί διαφοροποιό παράγοντα μέσα σε ένα κοινωνικό μόρφωμα, ενέχει εκ των πραγμάτων δύναμη, η οποία, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, υπηρετεί την κυρίαρχη ιδεολογία και εξουσία. Στο προϊστορικό, ειδικότερα, και πρωτοϊστορικό Αιγαίο η κινητοποιός δυναμική των τεχνικών επινοημάτων και η συναφής έννοια της τεχνικής εξειδίκευσης γίνονται αισθητές για πρώτη φορά εναργώς κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία σε συνάρτηση με την ανάδυσή του πρώιμου εξαστισμού, ενώ η επενέργειά τους προσλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις, όπως ήταν φυσικό, στους κόλπους των ανατορικών κοινωνιών της 2ης χιλιετίας π.Χ., της μυκητικής και μυκηναϊκής, σε πυραμιδοειδώς δηλαδή ιεραρχημένες κοινωνίες. Απτά στοιχεία για τον υψηλό βαθμό τεχνογνωσίας, πλάι στην αρχαιολογική μαρτυρία, μας δίνουν και οι γραπτές μαρτυρίες των πινακίδων της μυκηναϊκής Γραμμικής Β κυρίως γραφής, οι οποίες μιλούν από ανατορική σκοπιά με σαφήνεια για τη διακίνηση πρώτων υλών και λογής τεχνημάτων και κυρίως για τη μέχρι εκζήτησης τεχνική εξειδίκευση. Η αυτούπαγωγή, κατά τους ιστορικούς χρόνους, διαφόρων τεχνικών ομάδων στην προστασία ειδικών θεοτήτων, αλλά και η αναγωγή πολλών τεχνών και σημαντικών τεχνικών επιτευγμάτων σε θεότητες και μυθικούς ήρωες υπογραμμίζουν ακριβώς τη σημασία της εξειδικευμένης τεχνογνωσίας στον εν κοινωνία βίο, αρχής γενομένης με το ύψιστο δώρο της φωτιάς, που χάρισε στους θνητούς ο πρώτος ευεργέτης της ανθρωπότητας, ο ρέμπελος Προμηθέας, για να γίνει αυτή η μητέρα όλων των τεχνών: «από αυτήν αμέτρητες τέχνες θα μάθουν» (Αισχύλος, *Προμηθέας Δεσμώτης*, στ. 254). Ωστόσο, αρχετυπική μορφή του θεικού τεχνίτη στην ελληνική μυθολογία υπήρξε ο χωλός χαλκιάς, ο Ήφαιστος της μεταλλοτεχνίας, ενώ δυο άλλες πανάρχαιες τέχνες, η υφαντική και η κεραμική, τέθηκαν υπό την προστασία της Αθηνάς *Εργάνης*.

1. Πήλινη μίτρα μιας χρήσης για την κατασκευή μπρούτζινου πέλκου με τη μέθοδο της κρηόχυσης. Από την Πολύχρηνη της Αίγυπτου. Κινητή περίοδος (πρώιμη 3η χιλιετία π.Χ.).

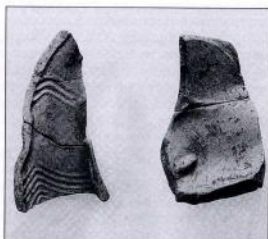
1. Σαν γενική αρχή, θα πρέπει να υπογραμμισθεί, όπως εξέθεσα διεξοδικότερα αλλού¹, ότι οι εκάστοτε νέες τεχνολογικές επινοήσεις ασκούσαν στην παραγωγή μεταμορφωτική δράση η οποία, με τη λογική της αλυσιδωτής αντίδρασης, υπερβαίνοντας τα στενά όρια ενός συγκεκριμένου τεχνικού τομέα, απλώνονταν βαθμιαία και σε άλλους τομείς, συναφείς ή μη. Από την άποψη αυτή ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μίτρας, της αρχαιότερης κυριολεκτικά μηχανής για μαζική παραγωγή και τυποποίηση στην ιστορία του πολιτισμού, που μπήκε δυναμικά από την πρώιμη 3η χιλιετία π.Χ. (Πρωτοχαλκή II) στον εξοπλισμό των τεχνιτών για τη χύτευση μετάλλινων, και ιδιαίτερα μπρούτζινων τεχνεργίων (εργαλεία, όπλα). Πολύ πλατύτερες εφαρμογές γνώρισε, ωστόσο, η μίτρα κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. –ιδίως σε ανατορικό πλαίσιο–, όπως για την κατασκευή πλαστικών ρυτίων² ειδωλίων και, κυρίως, κοσμημάτων, εικονιστικών πλακιδίων και διάφορων άλλων μικροτεχνημάτων, από μέταλλο, πηλό, φαγε-

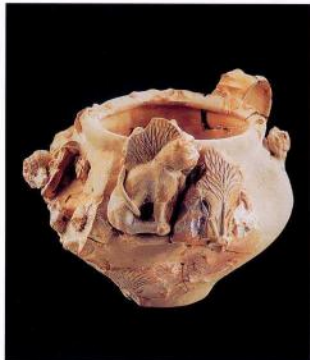
ντιανή και υαλόμαζα, χρησιμοποιώντας παράλληλα και για την επεξεργασία σφμηρήλατων ελασμάτων με εικονιστικό προπάντων διάκοσμο.

Στις πρωιμότερες σωζόμενες μίτρες του αιγαιικού χώρου συγκυτάλεγγεται μία πήλινη από την Κιωνή περίοδο της Πολύχρηνης (εικ. 1) –μήτρα μιας χρήσης για την κατασκευή χάλκινου προφανώς πέλκου με τη μέθοδο του «χωμένου κεριού», της κρηόχυσης³, που ήταν σε χρήση στην Εγγύς Ανατολή από την περίοδο Jemdet Nashr (αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ.) και διαδόθηκε ευρέως στη Μικρά Ασία, από όπου, ως φαίνεται, πέρασε και στη Λήμνο πολύ νωρίς, στις αρχές της Πρώιμης Χαλκοκρατίας⁴, δικαιολογώντας έτσι μαζί με άλλα συναφή ευρήματα, τον καιρό ρόλο που αναγνωρίζει γενικά η αρχαιολογική έρευνα στο νησί του Ηφαιστίου ως πύλη για την είσοδο της νεόφαντης στο Αιγαίο μεταλλοτεχνίας. Με ανάλογες μίτρες μιας χρήσης για τη μέθοδο της κρηόχυσης, ή με μίτρες πολλαπλών χρήσεων (δίλοβες-κλειστές ή μονές-ανοιχτές) –μαρτυρημένες από την Πρωτοχαλκή II– κατασκευάστηκαν ασφαλώς τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, αν και οι ίδιες οι μίτρες απιστελούν σχετικά σπάνιο αναοικακικό ευρήμα στον κυρίως αιγαιικό χώρο⁵. Η χρήση, πάντως, μίτρων θεωρείται εξελικτικά το τελευταίο στάδιο μιας μακραινής πορείας στην επεξεργασία των μετάλλων και ειδικότερα στη χαλκοουργία: με πρώτο στάδιο την κρύα σφμηρήλαση του «φυσικού» χαλκού, δεύτερο την πυράκτωση του μετάλλου για να διευκολύνεται η σφμηρήλαση και, τρίτο, το λιώσιμο και χύσιμο του μετάλλου σε μίτρα⁶.

II. Με την ίδρυση των πρώτων ανατορικών, η μινωική Κρήτη έγινε το ιδεωδώς έγκρατο πλαίσιο για την ανάδειξη της μίτρας σε πάλυσημοτο «εργαλείο», το οποίο τροποποιούσε δραστικά τους δείκτες ποιότητας, ποσότητας και ποικιλομορφίας στην παραγωγή ή δικινησία λογής τεχνημάτων, με άμεση επίδραση στις οικονομικές παραμέτρους και στην ανάγκη για συνεχή προβολή και αυτοπροβολή της άρχουσας τάξης μέσα προπάντων από τα αντικείμενα γοήτρου (prestige goods). Μια ενδεικτική εικόνα για την Παλαιοανατορική περίοδο, και ιδιαίτερα για τη Μεσομινωική II φάση (18ος αι. π.Χ.), μας δίνουν οι μίτρες που βρέθηκαν σε εργαστήρια του λεγόμενου Quartier Mu,

2-3. Πήλινες μίτρες για την παραγωγή πήλινων κοσμημάτων που θα χρησιμοποιούν ως επιθήματα σε αγγία. Από το Quartier Mu των Μολίων. Παλαιοανατορική περίοδος (MM II φάση).

σε άμεση δηλαδή γενίαιση με το ανάκτορο των Μαιών. Πρόκειται για μήτρες δύο ειδών: α) πήλινες, για την κατασκευή ανάγλυφων πήλινων εικονιστικών επιθημάτων σε αγγεία (εικ. 2-3)⁷, και β) σχιστολιθικές –μόνες ή δίλοβες– για τη χύτευση μπρούτζινων εργαλείων και διπλών πελέκων⁸, σύγχρονες, ως φαίνεται, με μία μήτρα αχμής βέλους από τον Πυργο (Μυρτος)⁹. Για την άμεσως επόμενη φάση (ΜΜ ΙΙ), στα Μάλια πάλι, οι ανασκαφές του F. Charoubier κοντά στη βόρεια πρόσοψη του ανακτορού απέδειξαν, το 1928, ικανά στοιχεία ως προς τη χρήση σχιστολιθικών μητρών για την κατασκευή πάλι πελέκων και άλλων εργαλείων¹⁰. Ενώ η δεύτερη αυτή κατηγορία, που υπηρετούσε αμιγώς πρακτικές ανάγκες, είχε γερή παράδοση στους κόλπους της μεταλλοτεχνίας ήδη από την πρώτη 3η χιλιετία π.Χ., οι πήλινες μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων εικονιστικών μοτίβων από πήλο, αποτελώντας τις παλαιότερες γνωστές της μινωικής Κρήτης, κάνουν αισθητή για πρώτη φορά την τάση για εκδήληση στη διακόσμηση αγγείων με επίθετα εικονιστικά μοτίβα, τα οποία μπορούσαν να παραχθούν στερεότυπα πλέον με τρόπο μηχανιστικό. Η ποικιλία και η ποιότητα των σωζόμενων αγγείων της εποχής με ανάγλυφα πήλινα επιθήματα σε μορφή πτηνών, ζώων, σφίγγας, δένδρων κ.ά. (εικ. 4-5)¹¹ μαρτυρούν σαφώς τη σημασία που άρχισαν να προσδίδουν οι ανακτορικές κοινωνίες της Κρήτης στη χρήση μητρών για τη μαζική παραγωγή «εικόνων», συμβολικών το πλέον χαρακτηριστικά, οι οποίες, κατά την Παλαιοανακτορική εποχή (από τη ΜΜ ΙΙ και έπειτα), μαζί με τις γραπτές παραστάσεις της κεραμικής και τις εγγλυπτες της σφραγιδογλυφίας, αρθρώνουν βαθμιαία ένα πλούσιο εικονιστικό λεξιλόγιο («εικονότυποι»), που θα γίνει πολύπτυχο και σύνθετα αφηγηματικό από την αυγή της Νεοανακτορικής εποχής και έπειτα. Συνάμα όμως, οι παλαιοανακτορικές αυτές εικονιστικές μήτρες προοιμιάζονται την ευρεία χρήση που θα

γνωρίσουν τουλάχιστον από τον αρχαιόμο 16ο αιώνα π.Χ. ανάλογες μήτρες για την παραγωγή λογιής τεχνημάτων γοητρού από φαγεντιανή πρώτα και ύστερα, από τον εκπνέοντα 15ο, αλλά κυρίως κατά τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ., από υαλομαζα, σπότε, όπως θα δούμε, φθάνει στο απόγειό της η μαζικοποίηση και η τυποποίηση εικονιστικών ανάγλυφων κοσμημάτων.

Η τεχνονομία της ρευστοποίησης φαγεντιανής και υαλομαζας με τη βοήθεια φωτιάς και στη συνέχεια το χύσιμό τους σε μήτρες –διαδικαστικά στάδια που συνδέουν στενά τα δύο αυτά υλικά με τις διαδικασίες της μεταλλοτεχνίας– ήρθε προφανώς από την Αίγυπτο και τη βόρεια Συρία αντίστοιχα¹², περιοχές όπου φαγεντιανή και υαλομαζα είχαν μακρά παράδοση, επιπεινώντας σε μεγάλο βαθμό και τη χρήση μητρών¹³. Μια φευγαλέα, έστω, επισκόπηση των σωζόμενων φαγεντιανών «εικόνων» του 16ου αιώνα π.Χ., κυρίως από τους Ιεροούς Αποθέτες (Temple Repositories) του ανακτορού της Κνωσού, αλλά και από τους Ταφικούς Περιβόλους των Μικηνών αρκεί για να καταδείξει τις εξαιρετικές δυνατότητες των μητρών στη σύνταξη διακοσμητικού-συμβολικού όσο και αφηγηματικού λόγου μέσα από επαναλαμβανόμενους κατά το μάλλον ή ήττον «εικονότυπους». Καλλιτεχνήματα υψηλής εκτέλεσης από τους κνωσικούς Ιεροούς Αποθέτες¹⁴ αποτελούν τα ελαφρώς ανάγλυφα «επιθήματα» πλακίδια με αίγα και αγελάδα που θηλάζουν τα μικρά τους (εικ. 6-7), οι ιερές εσθίτες, τα χελιδνοψάρα, οι ναυτιλίες κ.ά., κατασκευασμένα προφανώς σε αβασθείς ανοιχτές μήτρες από πήλο ή ίσως και από έξιλο. Στις περιπτώσεις αυτές το πίσω μέρος της παράστασης διαμορφώνεται ελεύθερα με το χέρι, ή μπορούσε η επιπεδικότητά του να επιτυγχανόταν με την τοποθέτηση μιας μικρής λείας πλάκας¹⁵. Για την επινοικότητα των μινωικών τεχνιτών αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ευκαιρικά θα κατασκευα-

4-5. Πήλινα διακοσμητικά επιθήματα αγγείων που έγιναν με μήτρα. Από τα Μάλια. Παλαιοανακτορική περίοδος (ΜΜ ΙΙ φάση).

6-7. Πλοκίδα από φαγεντιανή που κατασκευάστηκαν με μήτρες. Βρέθηκαν στους Ιερούς Αποθέτες του ανακτόρου της Κνωσού. MM IIIB-YM IA χρόνων.

ζαν εύκολα μήτρες με την εμπέση κάποιων έτοιμων «τύπων» πάνω σε λεπτόκοκκο καθαρό πηλό, ο οποίος στη συνέχεια ψηφνόταν για να αποκτήσει την απαραίτητη σκληρότητα. Αυτή θα ήταν η περίπτωση κυρίως μητρών με «τύπους» πραγματικών θαλάσσιων οστρέων¹⁶. Με την ίδια μέθοδο υποθέτει κανείς εύλογα ότι έγιναν και κάποιες μικροσκοπικές YM IA πήλινες μήτρες από τους εργαστηριακούς χώρους στον Πόρο-Κατασμά, το λιμάνι της Κνωσού¹⁷. Ειδικότερα ο «τύπος» της γυναικείας μορφής σε μία τέτοια διλοβή πήλινη μήτρα, που χρησιμοποιε στην παραγωγή χυτών περιπτών, μπορούσε κάλλιστα να είχε κερδηθεί με την εμπέση μικρών λίθινων ή χάλκινων γυναικείων περιπτών σαν κι αυτά που ανακαλύφθηκαν στην ίδια περιοχή¹⁸.

Δεν χωρά αμφιβολία ότι η ανακτορική Κρήτη, λόγω των πρώιμων συντονισμένων επαφών της με τους μεγάλους αιολικούς πολιτισμούς της Αιγύπτου και της Ανατολής, που αποτέλεσαν από πολλές απόψεις το προς μίμηση λαμπρό πρότυπο, υπήρξε, όπως ήδη σημειώσαμε, ο αυτονόητος χώρος υποδοχής των νέων υλικών (φαγεντιανή, υαλόμαζα) και της συναφούς τεχνολογίας, από όπου και η εξακτίωσή τους σε τόπους που γνώρισαν πολιτιστικά την ευεργετική μινωική επίδραση. Κατά τους πρώτους μάλιστα αιώνες της Ύστερης Χαλκοκρατίας, ιδίως με το μπόλιασμα του μινωικού με τον μινωαϊκό κόσμο και την ανάυση στην ηπειρωτική Ελλάδα μιας σφρηγής κοινωνικής ελίτ και αργότερα –γύρω στο 1400 π.Χ.– των ανακτορικών μορφωμάτων, με αυξημένη, όπως ήταν επόμενο, τη ζήτηση σε αντικείμενα γούτρου, η χρήση μητρών διευρύνθηκε κατά πολύ και στην παραγωγή –διά της σφρηγιάσης κυρίως– ανάγλυφων χρυσών ελασμάτων. Τέτοια εικονιστικά ελάσματα γίνονταν κοσμήματα (κυρίως ψηφροί), επιρράμματα υφασμάτων σαν κι αυτά που ανακαλύφθηκαν άφθονα προπάντων στον Ταφικό Περιβόλο Α των Μυκηνών, διακοσμητικά επίθηματα σε αγγεία και επενδύσεις ξύλινων κιβωτιδίων, ή ενίοτε, κοσμούσαν πολύτιμα αγγεία με σφρηγιστικές σκηνές. Με τη συνένωση, τέλος, σφρηγιάζονταν και περίεπτες μικροτεχνικές ανθρώπινες μορφές καθώς και μορφές ζώων¹⁹. Η ευρεία αυτή διάχυση «εικόνων» σε διαφορετικές ταυτόχρονα κατηγορίες της επίσημης τέχνης, που συ-

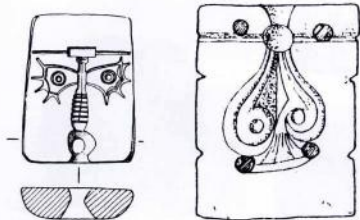
νέκλιναν ωστόσο στη χρήση μήτρας, συνέβαλε, με τον τρόπο της, στη δημιουργία μιας Καλλιτεχνικής Κοινής, της οποίας οι ρυθμοί επιταχύνθηκαν καθοριστικά και από τη δράση, ως φαίνεται, των ίδιων τεχνιτών σε διαφορετικούς ταυτόχρονα τομείς της μικροτεχνίας²⁰.

III. Είναι αξιοσημείωτο ότι, σε αντίθεση με την πληθώρα των εικονιστικών μικροτεχνημάτων γούτρου από φαγεντιανή και χρυσό που κατασκευάστηκαν κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Ύστερης Χαλκοκρατίας σαφώς με τη βοήθεια μήτρας, πραγματικές μήτρες *in corpore* αποτελούν μέχρι σήμερα ένα πάνω σχετικά ανασκαφικό εύρημα στην Κρήτη²¹. Μια τέτοια κνωσιακή μήτρα από στεατίτη (εικ. 8) με «τύπους» στις τρεις πλευρές της (μικρογραφικό ανθρώπινο χέρι, ροδάκας, μηνίσκος κ.ά.), αναγόμενη, σύμφωνα με τον Α. Evans, στη φάση που ακολούθησε τους Ιερούς Αποθέτες του ανακτόρου, χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα για το χύσιμο φαγεντιανής²². Με βάση το συγκεκριμένο αυτό παράδειγμα, που βρέθηκε σε παράρτημα στα ΒΔ. του ανακτόρου, αλλά και με κάποιες ενδείξεις από τη νότια πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου επεχείρησε η Κ. Polinger Foster να εντοπίσει εργαστηρία φαγεντιανής²³. Από τον YM IA πάλι χρονική ορίζοντα προέρχονται και οι προαναφερθείσες μικρές πήλινες μήτρες των εργαστηρίων στον Πόρο-Κατασμά για την παραγωγή κοσμημάτων (βουκράνιο, γυναικεία μορφή κ.ά.)²⁴ από χυτό μέταλλο, ενδεχομένως δε και από φαγεντιανή ή υαλόμαζα. Το ενδεχόμενο της υαλόμαζας αποκτά για την προβληματική μιας ιδιαίτερης σημασίας καθώς ο Πόρος απέδωσε ανασκαφικά μερικές από τις παλαιότερες μαρτυρίες για την επεξεργασία τεχνητών υαλόμαζας, τόσο με την ευρεση πρώτης ύλης στα εργαστήριά του²⁵ όσο και με έξι γυάλινες σφραγίδες και ψήφρους περιβεραιών σε YM IA ταφικά σύνολα²⁶, κατασκευασμένες ασφαλώς σε μήτρες. Από τον εξωκρητικό αυτή τη φορά χώρο, συγκεκριμένα από το Εμποριό της Χίου, προέρχεται μια άλλη μικρή ορθογώνια μήτρα από χλωρίτη (μικ. 4,5 εκ.), προφανώς μινωική, η οποία, σαν κι αυτές του Πόρου και μία μεταγενέστερη (YM III) από το Παλαϊκαστρο (εικ. 10)²⁷, μοιάζει μικρή και λίθινη (μικ. 4,7 εκ.), φέρει έναν μόνον «τύπο» – μια καλλιγραφημένη πεταλούδα με ανοιγμένα φτερά (εικ. 9)²⁸. Η χρονολόγηση της κατασκευής της, με

βάση κυρίως μορφολογικά χαρακτηριστικά της έγγλυπτης πεταλούδας, στην αρχόμενη Ύστερη Χαλκοκρατία και η εύρεσή της σε ένα πολύ υστερότερο στρώμα (YE IIB - YE IIIΓ) είναι ενδεικτικές για τη μακροβιότητα παρόμοιων μητρών από γενιά σε γενιά²⁹. Αν, όπως όλα δείχνουν, κατασκευάστηκε πράγματι στην Κρήτη, πριν από το τέλος της YM I, δηλαδή πριν από το 1450 π.Χ., τότε συγκαταλέγεται στα πρωιμότερα εν γένει δείγματα αιγαιακών μητρών κοσμηματοτεχνίας. Το ταξίδι της από ένα ανατορικό κέντρο σε ένα νησιωτικό οικισμό δεν εκπλήρσει, αφού είναι αρχαιολογικά πολλαπλώς μαρτυρημένη η κινητικότητα μινωϊκών τεχνιτών και κρητικών τεχνιμάτων στο Αιγαίο, ιδίως κατά τη MM III-YM I, την κατ' εξοχήν δηλαδή περίοδο της θρυλούμενης Θαλασσοκρατίας του Μίνωα. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντος για την ιστορία της συγκεκριμένης μητρώς είναι επιπλέον η μεταποίηση της δευτερογενούς σε περίωτο, όπως υποστήριξε ο S. Hood³⁰, κρινόμενα από τη διαμερήσθη ανάρτησή της μία στενή της απόληξη, αν και θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει ότι και σ' αυτήν ακόμη τη μορφή της ήταν να δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία σφουρηλατιών ελασμάτων πεταλούδας.

IV. Η σπανιότητα εικαστικών μητρών κατά τον 16ο και 15ο αιώνα π.Χ., σφειλόμητη ίσως εν μέρει στην κατασκευή τους από φθάρτα ή αλλοιωμένα υαλικά και εν μέρει στο δαίμονα της διατήρησής, καθώς επίσης στη λειτουργία πολυδραστηρίων εργαστηρίων και σε τόπους έξω από τα ανακτορά³¹, γίνεται ακόμη περισσότερο αισθητή, αν ληφθεί υπόψη ο μεγάλος συγκριτικά αριθμός μητρών (εικ. 9-14) που ήρθαν στο φως από τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ. στη μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα³² – με βορειότερο γεωγραφικά ένα παράδειγμα από τη μυκηναϊκή Θεσσαλία (Ιωλκός)³³ –, στην Κρήτη³⁴, σε άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως η Χίος (Εμπορίο)³⁵ και πρόσφατα τα Ψαρά³⁶, καθώς επίσης στη Μικρασιατική ακτή (περιοχή Σμύρνης)³⁷ και στην Κύπρο (Εγκωμη)³⁸, και μάλιστα συχνά σε έλλογες ανασκαφικές συνθήκες, όπως είναι αφενός το φυσικό λειτουργικό τους πλαίσιο, τουτέστιν εργαστηριακοί χώροι³⁹, και αφετέρου οι τάφοι, όπου αποτέθηκαν ως κτερίσματα προφανώς των κατόχων τους τεχνιτών. Η κατασκευή τους από γρανίτη, βασάλτη, χριστόλιθο, κυρίως όμως από μαλακό ευκατέρταστο στεατίτη, ο οποίος διευκόλυνε τα μέγιστα το σκόλισμα μικρογραφικών καταπιεζόμενων παραστάσεων, με αντοχή στη θερμοσιπτή⁴⁰ και στις πολλαπλές χρήσεις, εξηγεί χαρακτηριστικά, από κοινού με τους νέους προανατολιολογικούς και την ποσοτική εκτίναξη της κοσμηματοτεχνίας, και τον κανό αριθμό διασωθείσων μητρών από τους δύο κυρίως μυκηναϊκούς ανατορικούς αιώνες.

Οι περισσότερες μητρές της εποχής αυτής για την κατασκευή κοσμημάτων (διλοβες-κλειστές ή μονές-ανοιχτές) βρέθηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, στα μεγάλα ανατορικά κέντρα της Κνωσού (και στον γειτονικό Πόρο-Κατομιά)⁴¹, των Μυκηνών⁴² και της Θήβας⁴³, καθώς επίσης στην Αθήνα⁴⁴ και πρόσφατα στην ακρόπολη της Μιδέας⁴⁵, χωρίς να λείπουν sporadικά παραδείγματα από οικισμούς της μυκηναϊκής περιφέρειας, όπως τα Νιχώρια⁴⁶, η Κίρρα⁴⁷, η Ελευσίνα⁴⁸ ή

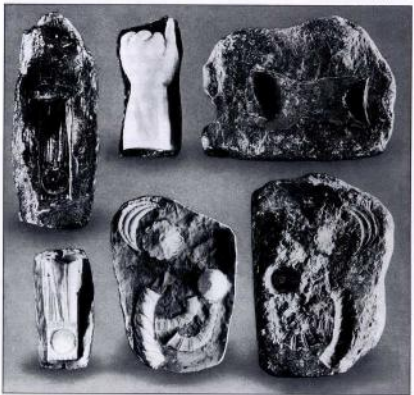
9. Μικρή μητέρα από χλωρίτη με «τύπο» ήφου-παιρτίου σε μορφή πεταλούδας. Από το Εμπορίο της Χίου. Βρέθηκε σε YE III-VE IIIΓ ανάσφιξη. Φαίνεται όμως ότι είναι μινωϊκής κατασκευής (πριν το 1450).

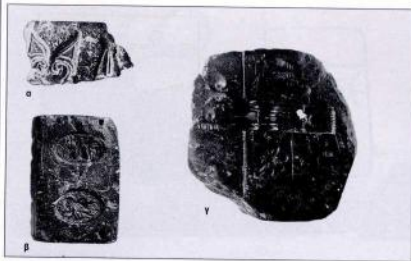
10. Μικρή λίθνη μητέρα από στεατίτη με «τύπο» ήφου σε μορφή κισσόφυλλου και πάπυρου. Από το Παλιόαστρο, YM III(γ) χρών.β.

8. Μητέρα από στεατίτη με δόρυμορφο «τύπο»-σπασμένο στις τρεις πλευρές της (βλ. και το συνομή επιγραφή). Από την Κνωσό, σε παράστημα ΒΔ του ανακτορίου. Πλάτος της YM IΑ χρών.β.

ακόμη από τον Ξερόβραχο που είναι τα απομακρυσμένα Ψαρά⁴⁹. Έτσι, ξεκινάει η μέχρι τώρα άποψιά τους από τα ανατορικά κέντρα της Πύλου και της Τίρυνθας, γεγονός που θα μπορούσε να σφειλόμηται, όπως στην περίπτωση μητρών για φαγεντιανή, στις παραδείσεις του δαίμονα διατήρησής και στη λειτουργία σχετικών εργαστηρίων έξω από το άμεσο οικιστικό πεδίο του ανακτορίου, ενδεχομένως δε και σε παραρτήματα κείμενα σε ικανή απόσταση, όπως συνάγεται από τέτοιου είδους εργαστηριακούς χώρους έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών (π.χ. «Οικία των σφιγγών», «Οικία των ασπίδων») καθώς και, έμμεσα, από τις πικνικίδες Γραμμικής Β.

Αν εξαιρεθεί κανείς τις μητρές κρήνων δαχτυλιδιών (εικ. 14)⁵⁰ και περονών⁵¹, στην πλειονότητά τους οι υπόλοιπες για παραγωγή ανάγλυφων κοσμημάτων φέρουν στενά συνταξιακά στοιχεία πολυαρίθμους «τύπους», με τρόπο ώστε να γίνεται

11. Κρητικές και μυκηναϊκές λίθινες μήτρες για την κατασκευή κοσμημάτων:
α. Από Βολιώτο τόγο στην Κεφάλα Κνωσού.
β. Από την Ελευσίνα, για την κατασκευή πιθανόν για αφανδόνες δοχτυλιδιών.
γ. Από τις Μυκήνες (σήμερα στη Βοστώνη), με σφραγίδα ομήβου Γραμμικής Β γραφής.
δ. Από τις Μυκήνες, με «τύπου» και στις δύο πλατιές επιφανείες της.

πλήρης εκμετάλλευση όλων των επιφανειών τους. Εκμετάλλευση συχνά μέχρι υπερβολής, όπως με την ακραία περίπτωση μιας μήτρας από την «Οικία της ακρόπολης» (Citadel House) των Μυκητών, που εμφανίζει συνολικά 23(!) «τύπους», έγλυπτους και στις εξή πλευρές της⁵².

Πάπυροι, κρίνα, κρινοπάπυροι, κισσόφυλλα, κρόκας και ρόδακες, αγχάδες, ναυτίλοι-αργοναύτες, χρυσαλίδες, μέλισσες, πτηνά και ζώα, κι ακόμη οκτώσχημες ασπίδες, γυναικείες μορφές, δαιμονικά όντα κ.ά. απαρτίζουν το λεξικό των χαρακτηριστικών «εικονότυπων» της εποχής, ενώ δεν λείπουν και σπανιότεροι «τύποι», όπως Λόγου χάρη στην ΥΜ ΙΙΑ1 μήτρα από τον Πόρο Ηρακλείου και σε μια από τις μήτρες της Σητείας (εικ. 13).

V. Η μακραιώνη πορεία που είχε διαγράψει η μήτρα, με ποικίλες τις εφαρμογές της σε διάφορους τομείς του υλικού πολιτισμού μέχρι και τον εκπνέοντα 15ο αιώνα π.Χ., κορυφώθηκε, πράγματι, εντυπωσιακά, όπως προαναφέραμε, κατά τους δύο επόμενους αιώνες με την εντατικοποίηση της χρήσης της στους κόλπους της κοσμηματοτεχνίας, μιας χρήσης πρωτόγνωρης σε τέτοια κλίμακα στον αιγαιακό κόσμο⁵³. Ποτέ άλλοτε το ευλογημένο αυτό «εργαλείο» δεν συναιρούσε καλύτερα τις μηχανιστικά παραγωγικές του δυνατότητες και τις αισθητικές στοχεύσεις μιας

12. Μήτρα σφραγίτη για την παραγωγή κοσμημάτων (βλ. και εικασία). Από την ακρόπολη των Μυκητών. ΥΕ ΙΙΙ χρόνων (14ος-13ος αι. π.Χ.).

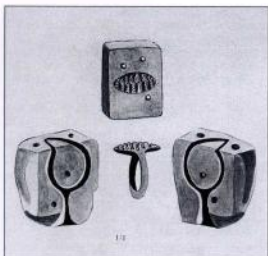

κοινωνίας άπληστης για κόσμηση. Περισσότερο όμως και από τα ίδια τα ευρέθηνα δείγματα μήτρων από τους δύο αυτούς αιώνες εμφανίζουν την «κατάχρηση» της μήτρας το απειράριθμο πραγματικά κοσμήματα από βαθυκίανη κυρίως υαλομαζα καθώς και τα συγκριτικώς σπανιότερα από σφρηγίλατά ελάσματα χρυσού (εικ. 15-17), σε τύπους ενίοτε πανομοιότυπους με εκείνους της υαλομαζας (εικ. 18-19) – προϊόντα της ίδιας μήτρας⁵⁴. Αποτελώντας μέλη ως επί το πλείστον περιδερσίων, που τα βλέπομε σε τρεις ή τέσσερις σειρές και στο λαμίο των γυναικών της τοιογραφίας της πομπής από τη Θήβα⁵⁵, αλλά και διαδημάτων⁵⁶, η επίρραπτα στολίδια, ανακαλύπτονται σε ταφικά συνόλα απανταχού της μυκηναϊκής «επικράτειας» (εικ. 15-21), για να εικονογραφήσουν έτσι με τον παραστατικότροπό την εξάπλωση μιας *Καλλιτεχνικής Κοινής*⁵⁷ που διατρέχει τώρα όλα τα κοινωνικά στρώματα. Με τη βοήθεια, περαιτέρω, μήτρας κατασκευάζονται ευκαιριακά και σφραγίδες από υαλομαζα⁵⁸ –πρωτομαρτυρημένες, όπως είδαμε, κατά την ΥΜ ΙΑ στον Πόρο Ηρακλείου– καθώς επίσης μικρά εικονιστικά πλακίδια από την ίδια ύλη. Τα τελευταία αυτά προορίζονταν για ένθεση, μαζί με άλλα υλικά (κυρίως χρυσού και ελεφαντόδοντο), σε παλιετή επίπλη (τράπεζες, θρόνους, υποπόδια), όπως μαρτυρούν ρητά πινακίδες Γραμμικής Β από την Πύλο (PY Ta 642, Ta 714)⁵⁹ – μια μακροπαράδοτη πρακτική στη Μεσοποταμία, τη Συρία και την Αίγυπτο που επέδρασε σφαιρως στα γούστα της αιγαιακής ανατολικής ελίτ.

Μια τέτοια ποσοτική εκτίναξη στους κόλπους της μυκηναϊκής κοσμηματοτεχνίας και της μικροτεχνίας γενικότερα, που πήρε κυριολεκτικά τις διαστάσεις καλπάζοντος σιρμού, δεν θα ήταν βέβαια εφικτή χωρίς την επενέργεια της μήτρας σε συνδυασμό με τη χρήση ενός φτηνού συγκριτικά υλικού, της υαλομαζας⁶⁰, εισαγμένης και από την Ανατολή σε έτοιμη μορφή υαλόπλυνθων (glassingots) τυποποιημένου σχήματος και βάρους, όπως συνάγεται για τον ύστερο 14ο και αρχόμενο 13ο αιώνα π.Χ. από το μεγάλο φορτίο (175 κομμάτια) του ναυαγίου στο Ουλού Μπουρού⁶¹. Αναμφίβολα, στη βαθυκίανη κυρίως εκδοχή της, λειτουργούσε η υαλομαζα «ιλουζιονιστικά» ως υποκατάστατο του ακριβού και χρονοβόρας κατεργασίας λαζουρίτη (lapis lazuli) –δηλαδή του

κύανου – ενός ημιπολύτιμου λίθου που κατέληγε στο Αιγαίο, μέσω των περιπλοκών εμπορικών δικτύων, από το μακρινό Αφγανιστάν⁶². Έτσι, δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι στον αιγαικό κόσμο η παραγωγή, σπάνιων έτσι κι αλλιώς, κοσμημάτων από ακριβό λαζουρίτη φθίνει πλέον αισθητά, αφ' ότου αρχίζουν με γοργούς ρυθμούς να κερδίζουν έδαφος τα κοσμήματα υαλάμαζας, αν και σε αμιγώς ανακτορικά εργαστήρια όπως ένα θηβαϊκό εργαστήριο κοσμηματοτεχνίας, ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΒ1 χρόνων, τεκμηριώνεται, ανάμεσα σε άλλα, παράλληλη επεξεργασία των δύο υλικών⁶³. Με αυτά τα δεδομένα, η λέξη «κύανος», που κάνει την πρώτη της εμφάνιση στη γλώσσα μας σε πινακίδες της Γύλυου (*kywano*) αλλά, όπως θα δούμε, και των Μυκηνών, μπορεί ως σημτικό πιθανοτάτα δάνειο, με λεξιλογικές αντιστοιχίες και στα χεττιτικά⁶⁴, να έφτασε στο Αιγαίο μαζί με την πολύτιμη πρώτη ύλη, τον βαθυκύανο λαζουρίτη, στη συνέχεια όμως, και ιδίως στον χρονικό ορίζοντα των πινακίδων της Γραμμικής Β, δεν μπορεί πλέον παρά να σημαίνει κυρίως την υαλάμαζα – στον βαθυκύανο πρώτιστα χρωματισμό της, κατ' επέκταση δε και στις άλλες αποχρώσεις της. Την αδιαμφισβήτητη, πιστεύω, απόδειξη μας δίνουν πέντε πινακίδες Γραμμικής Β από την «Οικία της ακρόπολης» στις Μυκίνες (ΜΥ ΟΙ 701-705)⁶⁵, με τις οποίες πιστοποιείται ρητά η ύπαρξη σε ανα-

13. Σχεδολογική μήτρα από την περιοχή της Σπείρας με «τύπου» και στις δύο πλατιές επιφανείες της, ΥΜ ΙΙ χρόνων.

14. Σχεδολογικός συνδυασμός μήτρας από την Σκωμιά της Κύπρου και μιας άλλης στο Μουσείο Ηρακλείου, για την παραγωγή διακλυμένων με εσκαμμένα σφαιριδίων.

κτορικό, τουλάχιστον, πλαίσιο μιας ειδικής κατηγορίας τεχνιτών, των *κυωανοποκοί* (κυανουργοί): Αν υποθέσουμε ότι οι μυκηναίοι κυανουργοί κατεργάζονταν τον λαζουρίτη (*lapis lazuli*), μια τέτοια διαφοροποιητική ονομασία τους ήταν ολότελα περιττή, αφού από τεχνική άποψη η κατασκευή μικροτεχνιμάτων από τον ημιπολύτιμο αυτόν λίθο θα υπαγόταν στις δικαιοδοσίες των λιθοξόνων. Αντίθετα, ο όρος *κυωανοποκοί* αποκτά αποχρών νόημα σε μια εποχή όπου τα λογής κοσμήματα και μικροτεχνήματα από υαλάμαζα δέσποζαν ποσοτικά, με ένα σημαντικό μέρος τους να παράγεται σε ανακτορικά εργαστήρια, που θα στόχευαν ασφαλώς, πρώτιστα αυτά, στη μαζική παραγωγή και εμπορία τους. Πόσο μπορεί να είναι άραγε τυχαίο το γεγονός ότι στην περιοχή της «Οικίας της ακρόπολης», από όπου οι πινακίδες των *κυωανοποκοί*, βρέθηκαν και η περιφημη μήτρα με τους 23 «τύπους» για την παραγωγή ψήφων και από υαλάμαζα;

VI. Η εξειδίκευση του τεχνικού δυναμικού των εργαζομένων για λογαριασμό του ανακτόρου, κατά τις μαρτυρίες της Γραμμικής Β, ήταν πράγματι άκρως διαφοροποιημένη, με την τεχνονομία να ομαδοποιεί τα εμπλεκόμενα άτομα, ως φαίνεται, και σε συντεχνίες. Έτσι, λόγω χώρας, εκτός από κεραμείς (*keramewē*), μεταλλοτεχνίτες (*metar-*

15. Τρία περιβέρανα αποτεκμαιμένα από χρυσές παπιφοσχάρες ψήφους διαφορετικών μεγεθών, κατασκευασμένες σε μήτρα. Από την περιοχή της Κνωσσού, ΥΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΙΙΑ (τέλη 15ου-14ου αι. π.Χ.).

16. Χρυσές ψήφους κατασκευασμένες σε μήτρα. Από το «Νέο Καθολικό της Θήβας», ΥΕ ΙΙΒ χρόνων (13ος αι. π.Χ.).

woko), χαλκείς (*kakewe*), χρυσοχόους (*kuwiso-woko*), χτίστες (*tokodomo*=τοιχοδόμοι) και τέκτονες, δηλ. ξυλουργούς (*tekontone*), ναυπηγούς (*hawodomo*=ναυδόμοι), οπλοουργούς (*etedomo* = *εντεδόμοι, ετωωκοί=*εντοΦοργόι, από τη λέξη *έντα*=όπλα) ή αρμματοποιοί (*aperazoo*=αλειφα(ζοί), εμφανίζονται στα καταστήχα των πινακίδων άτομα ειδικευμένα σε μια εντελώς συγκεκριμένη κατηγορία τεχνιμάτων, όπως είναι τα δίχτυα (*dekulwoko*=*δέκτυΦοργός), τα καθίσματα (*toronwoko* =*τόρονοΦοργός), τα τόξα (*tokosowoko* =*τόξοΦοργός), οι αιχμές δοράτων (*ekosowoko*=*έχσοσΦοργός, από τη λέξη *έχρος*=δόρυ), οι άμπυκες, δηλ. οι ταινίες (*arukowoko*=*αμπυκοΦοργός), οι τροχοί αρμάτων (*amotowo*=*αρμοστεύς, *amote*=*αρμοστήρ) κ.ά., ενώ ιδιαίζόντως επιμερισμένες εμφανίζονται οι αρμοδιότητες στα διάφορα στάδια της υφαντικής, λόγω της τεράστιας «βιομηχανικής» άνθησης της σε ανακτορικό πλαίσιο. Στην κατηγορία των εντελώς ειδικευμένων τεχνιτών ανήκαν και οι *kuwapowoko*, οι κυανουργοί, που χαρακτηρίζονταν όχι από το είδος των παραγόμενων τεχνιμάτων αλλά, όπως οι χρυσοχόοι και οι χαλκείς, από το υλικό που καταργάζονταν με τη βοήθεια μήτρας.

Μπορεί η μήτρα να ήταν το απαραίτητο «εργαλείο» στη δουλειά του κυανουργού, ωστόσο η κατασκευή της, το σκάσιμο δηλαδή των εικονιστικών «τύπων», θα πρέπει να ήταν αλλουνού δουλειά – πράγμα που θα ίσχυε και παλαιότερα με τις εικονιστικές μήτρες για μικροτεχνήματα από φαγεντιανή ή χρυσό. Το μικρογραφικό των εγλυπτών στη μήτρα «τύπων» απαιτούσε ασφαλώς ιδιαίτερες δεξιότητες και πείρα γλυπτικής, την οποία διέθεταν πρώτοτα οι σφραγιδόγλυφοι. Ανάμεσα στις τάξεις τους λοιπόν θα πρέπει, πιστεύω, να αναζητήσουμε και τους δημιουργούς μπητρών⁶⁶, πολύ περισσότερο αφού το σκάσιμο των «τύπων» στις λίθινες μήτρες ήταν μια ευκαριακή ενσχόληση, σε αντίθεση με τη συντονισμένη και

συνεχή άσκηση της σφραγιδόγλυφικής τέχνης. Η ίδια τεχνική διαδικασία κατά την εκτέλεση εικότων σε σφραγιδόλιθους και μήτρες, η παραγωγή σφραγίδων και από υαλόμαζα –περιορισμένη ποσότητα αντικειμένων καθώς και η αποδεχόμενη πολυδραστικότητα τους σε ποικίλους ταυτοχρονα τομείς και πολύτιμα υλικά⁶⁷ ενόχουν ουσιαστικά την υπόθεσή μας. Σε έναν ανακτορικό κόσμο, όπου η συντονισμένη παραγωγή και η χρήση σφραγιδόλιθων είχε μακραίωνη παράδοση, είναι αλήθεια ότι ξένιζε η απουσία των σφραγιδόγλυφων ανάμεσα στους πολυάριθμους ειδικευμένους τεχνίτες της Γραμμικής Β. Αντρέχοντας εκ νέου στις σχετικές πινακίδες, μπορούμε, πιστεύω, να ανασύρουμε, επιτέλους, από την αφάνεια τους χαρακτηριστικούς εκείνους τεχνίτες αναγνωρίζοντάς τους στον μαρτυρημένο σε πινακίδα της Κνωσού (ΚΝ Β101) όρο *kuwipowoko* (κοφιλοΦοργός), που σημαίνει κατά λέξη «αυτός που κατασκευάζει καλά έργα», εγγλυπτες δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση παραστάσεις. Για την ερμηνεία της λέξης *kuwipowoko* έχουν γίνει διάφορες προτάσεις που συσχετίζουν συνήθως τη δραστηριότητα των συγκεκριμένων τεχνιτών με την τορευτική ή γενικότερα με τη γλυπτική επεξεργασία του ελεφαντόδοντου ή του ξύλου⁶⁸. Ωστόσο, αν η διαδικασία της κοίλασης χαρακτηρίζει άκρως καθοριστικά κάποια τέχνη, αυτή δεν είναι άλλη από τη σφραγιδόγλυφια. Έτσι, λοιπόν, κερδίζοντας με τον μυκηναϊκό όρο *kuwipowoko* τον σφραγιδόγλυφο της εποχής, κερδίζουμε συνεκδοχικά και τον κατασκευαστή λίθινων μπητρών με εικονιστικούς προτύπων «τύπων».

Στην αλυσίδα της μαζικής παραγωγής κοσμημάτων και λогής άλλων μικροτεχνιμάτων γοητρού η μήτρα, λόγω της καλλιτεχνικής της υπόστασης και του ρόλου της ως αναγκαίας προϋπόθεσης και αφετηρίας, αποτελούσε αναμφίβολα πραγματικό όσο και συμβολικό κεφάλαιο που θα

17. Περιβέραση με χρυσές ψήφους κρινόσπυρων, εντολασσομένες με μικρότερες ποτιόρυκ, και ζευγάρι χρυσών ενυτίων, όλα κατασκευασμένα με τη βοήθεια μπητρών. Από τον πλοίο θαλασσοπόρο 10 στο Δενδρά της Αργολίδας, ΥΕ ΗΒ-ΠΙΛ1 (τέλη 15ου-αρχές 14ου αι. π.Χ.).

18. Περιβραίο από παπιρόσχημες φέρονες υαλόμαζας που έγιναν με μίτρα. Από την Παλαιά Κρήτη, ΥΜ IIIA-B χρόνων. (14ος-13ος αι. π.Χ.).

19. Περιβραίο με φέρονες υαλόμαζας που βγήκαν από μίτρα. Από τον Καμαρότη Ηρακλείου, ΥΜ II-IIA (15ος-14ος αι. π.Χ.).

εξαρτάζεις στον κατασκευαστή ή/και τον κάτοχο της εξέχουσα θέση στην ιεραρχία ενός εργαστηρίου⁶⁹. Η σημασία της, μεταφραζόμενη σε οικονομικούς όρους, επιτεινόταν ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι έφερε συνήθως πολυάριθμους ταυτόχρονα «τύπους» (εικ. 8, 11-13). Δεδομένου δε ότι από τους ίδιους έγγλυπτους «τύπους» έβγαιναν κατά βούληση μακρές σειρές στερεώπων κοσμημάτων, όχι μόνον από υαλόμαζα, αλλά και από χρυσά ελάσματα, μπορούσε ένα εργαστήριο να καλύψει ολόκληρη σχεδόν την γκάμα του συμριού κόσμησης με μία, δύο ή τρεις μόνο μίτρας. Σ' ένα τέτοιο νοηματικό πλαίσιο αποκτούν ασφαλώς ιδιαίτερη σημασία τα εγχάρακτα πάνω στη μηχανοαίδη μίτρα της Βοστώνης σύμβολα Γραμμικής Β (εικ. 11γ), τα οποία ερμήνευσε η E. Vermeule «ως σημεία ταύτισης, είτε για τον τεχνίτη που κατασκεύασε τη μίτρα και τη χρησιμοποιούσε, είτε ως μέσον διάκρισης μιας μίτρας από τις άλλες στο εργαστήριο»⁷⁰. Ανάλογο ίσως ρόλο έπαιζαν και τα άτυπα κυματοειδή χαράγματα στη μίτρα της Ελευσίνας (εικ. 11β)⁷¹ καθώς και, αργότερα, το εγχάρακτο «σημείο» σε μια γεωμετρική λιθινή μίτρα κοσμημάτων από τη Βεργίνα, που η Α. Μιχαηλίδου και η Ι. Τζαχλιχί το θεώρησαν ως «δεικτή οργανωμένου εργαστηρίου»⁷².

Ο βαθμός εξάρτησης του τεχνικού γενικότερα δυναμικού – συμπεριλαμβανομένων και των κοσμηματοτεχνιτών – από την κεντρική εξουσία είναι θέμα πολυσυζητημένο και ομολογουμένως περίπλοκο. Επί του προκειμένου οι πινακίδες Γραμμικής Β μάς μεταδίδουν μόνον την ανατορική οπτική, κι αυτή όχι πάντα Ερκάβαρη. Πάντως, όσο πιστεύουμε ότι η εξάρτησή του ποίκιλλε από περίπτωση σε περίπτωση, άλλο τόσο συντρέχουν λόγοι να δεχθούμε ότι, παράλληλα με τα οργανωμένα ανατορικά εργαστήρια, δρούσαν και ανεξάρτητοι τεχνίτες, μόνιμα εγκαταστημένοι σε μικρότερους οικισμούς και στην περιφέρεια, καθώς επίσης περιεδρεύοντες «δημιουργοί», κατά το ομηρικό μοντέλο⁷³, οι οποίοι θα ταξίδευαν από τόπο σε τόπο κουβαλώντας μαζί τους και τις σχετικές μίτρας. Έτσι, ως στενά προσωπικό «εργαλείο» του τεχνίτη θα πρέπει να νοηθούν μί-

τρας σαν κι αυτές της Ελευσίνας, των Ψαρών ή του θαλωτός τάφου στην Κεράρα Κνωσού που συνόδεψαν τον κάτοχό τους στην άλλη ζωή.

Η μίτρα, ως «εργαλείο» με απεριόριστες τις μηχανιστικά πολλαπλασιαστικές της δυνατότητες στην παραγωγή λογής τεχνιμάτων κι ακόμη ως ταμειυτήρας εργασιακού χρόνου, ήταν αναμφίβολα δύναμη. Μια ρητή ανεκδοτολογική μαρτυρία γι' αυτήν ακριβώς τη σημασία της μάς έρχεται από τον κόσμο της Ανατολής: Όταν ο βασιλιάς της Ουρούκ κατέλαβε και λεηλάτησε την πόλη Αράττα, οι άνθρωποί του, εκτός από πολύτιμα μέταλλα, δεν παρέλειψαν να πάρουν μαζί με τα άλλα λάφυρα και τις πολύτιμες μίτρας⁷⁴.

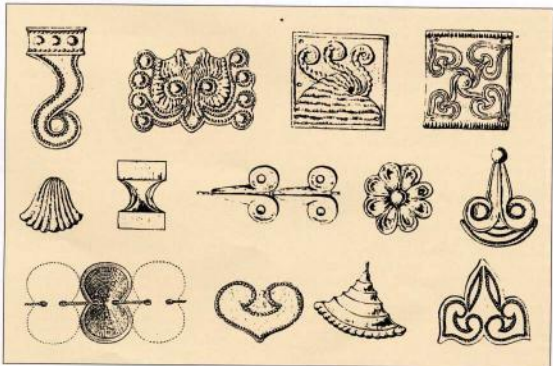
Σημειώσεις

1. Χρ. Μισουλής, «Μεταμορφώσεις στην Αιγαιική Προϊστορία: Μερικές απόψεις για τη 2η χιλιετία π.Χ.», *Αρχαιολογία* 49 (1993), σ. 11-20, ιδίαι: σ. 18-19.
2. Βλ. για παράδειγμα: R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, 1967, σ. 124. Ει. Παπαγεωργίου-Στοιμηλή, «Θραυσιμα πηλινου ρυτιού σε σχήμα κεφαλής ταύρου από το Ακρωτήρι Θήρας», *ΑΕ* 1999, σ. 241-256, ιδίαι: σ. 245-247.
3. L. Bernabò Brea, *Polioptoi: Città preistorica nell'isola di Lemnos*, 1964, τ. 1, 1, σ. 591, τ. 1, 2, νικ. UOXXV, 4.
4. Στο ίδιο, σ. 591. Για ακόμη πρωιμότερη χρήση μίτρας, κι υαλόμαζα για την κατασκευή χρυσού περιαιτού της Χαλκολιθικής εποχής, βλ. Ν. Κυπριώτου-Αποστολά, *Το προϊστορικό κοσμηματο της Θεσσαλίας*, 2001, σ. 55, 174, εφθ. 23, νικ. 34.
5. Για συγκριτική πριέμων μίτραν, βλ. K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, 1974, σ. 201-203. [Πολυτιμιάς: είναι συγκριτικά οι μίτρας από τις πρώτες ανακαλύψεις της Τροίας που ανήκοντα γενικά στον χροικό ορίζοντα των πύλων II-V, βλ. ενδεικτικά, H. Schliemann, *Ilios*, 1881, σ. 248, 433.
6. Σ. Παπαδόπουλος, *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην ανατολική Μακεδονία*, 2002, σ. 175-176.
7. J.-C. Poursat, *Artisans minoens: Les maisons-ateliers du Quarter Mu*, *Etudes Crétoises* 32, 1996, σ. 112, νικ. 51.
8. Στο ίδιο, σ. 115-116, νικ. 52-54.
9. G. Cadogan, «Pyrgos, Crete, 1970-77», *Archaeological Reports* 24 (1978), σ. 74.
10. F. Chapoutier, P. Demargne, *Fouilles exécutées à Malia, Troisième rapport: Exploration du Palais (1927-1932)*, *Etudes Crétoises* VI, 1942, σ. 56-66, εκ. 37. Βλ. και H.-G. Buchholz/V. Karageorghis, *Ataláia and Alkyonios*, 1971, σ. 49, εφθ. 407, εκ. στη σ. 259. Για κριτική χρονολόγηση του συμπλέγματος, ίπτα στη ΜΜ II, και για το ανοικτός εργαστήριο μεταλλουργίας, με βάση όδες του ανακαλύψης του 1963, βλ. O. Pelon, «Minoan palaces and workshops: new data from Malia», στο R. Hägg/N. Marinatos (επιμ.), *The Function of Minoan Palaces*, *Proceedings, 4th International Symposium*, Swedish Institute, Athens, 10-16 June 1984, 1987, σ. 269-272.

11. J.-C. Poursat, «Le sphinx minoen: un nouveau document, στο *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi*, τ. 1, *Chronache di Archeologia* 12, 1973, σ. 111-114 του ίδιου, «*Relets d'applique moulés*», στο Β. Detsoumyay-J.-C. Poursat/F. Vandembaele, *Mais, Le Quarter Mû II, Evreux Crétaises* 26, 1980, σ. 116-132.
12. A. Evans, *The Palace of Minos*, τ. 1, 1921, σ. 488; K. Polinger Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age*, 1979, σ. 22-55. Βλ. πρόσφατα σ. Μ. Παναγιώτου, στο Α. Καρέτσου/Μ. Ανδραδάκη-Βλαδάκη/Ν. Παπαδόκη (επιμ.), *Κρήνη - Αίγιμος: Πολιτισμικοί θεσμοί τριών χερσών*. Κατάλογο έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 2000, σ. 93-96.
13. Για χρήση μετρήσιμης σε αγγακό φαγεντινικό τεχνήματα, με αναφοράς και στην Αίγιμο, Polinger Foster, *ο.π.*, σ. 2, 37, 128, 14, Evans, *ο.π.*, σ. 495-523; Polinger Foster, *ο.π.*, σ. 62-99.
15. Βλ. για παράδειγμα με τριών λείων πλάκα από το Quarter Mu του Μολίν, Poursat, *ο.π.*, σ. 116, πιν. 53d.
16. Poursat, *ο.π.* (σημ. 7), σ. 112.
17. N. Dimoroulou, «*Workshops and craftsmen in the harbour-town of Knossos at Poros-Katsabas*», στο R. Laffneur/P.P. Belancour (επιμ.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings, 6th International Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16, 1997, σ. 436-437, πιν. CLXXX, CLXXXIIa. Βλ. της ίδιης στον Κατάλογο της έκθεσης *Κρήνη - Αίγιμος*, Καρέτσου κ.α., *ο.π.*, σ. 105-106, αρθ. 83α-β.
18. Dimoroulou, *ο.π.*, σ. 437, πιν. CLXXXIb, c.
19. R. Laffneur, «*Craftsmen and craftsmanship in Mycenaean Greece: For a multimedia approach*», στο R. Laffneur/W.-D. Niemeier (επιμ.), *POU/TEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings, 5th International Aegean Conference, Heidelberg 10-13 April 1994*, *Aegaeum* 12, 1995, τ. 1, σ. 189-199, ιδίαιτ. 192, 194-196.
20. Βλ. ιδιαίτερα τις απόψεις του J.G. Younger, σε τρία άρθρα: α) «*Aegean seals of the Late Bronze Age: Masters and workshops. Introduction*», *Kadmos* 21 (1982), σ. 104-121 β) «*Aegean seals of the Late Bronze Age: Masters and workshops, II. The first-generation Minoan masters*», *Kadmos* 22 (1983), σ. 132-133 γ) «*Aegean seals of the Late Bronze Age: Masters and workshops, III. The first-generation of Mycenaean masters*», *Kadmos* 23 (1984), σ. 39-64. Βλ. και Laffneur, *ο.π.*, ιδίαιτ. σ. 198-199.
21. Γενικά για κρητικές μετρήσιμους κοσμηματοειδές, βλ. R.D.G. Evely, *Minoan Crafts: Tools and Techniques*, SIMA 92/2, 2000, σ. 411-415, με τυπολογία και σπαστό κατάλογο.
22. Evans, *ο.π.*, 488-489, εκ. 349-350; Evely, *ο.π.*, σ. 414, αρθ. 16, εκ. 161.
23. K. Polinger Foster, «*Reconstructing Minoan palatial faience workshops*», στο Hägg/Marinatos, *ο.π.*, σ. 287-292.
24. Dimoroulou, *ο.π.*, σ. 436, 437.
25. Στο ίδιο, σ. 436.
26. N. Δημησιούλου, Αδ 49 (1994), *Χρονικά*, τ. Β2, σ. 708, 710. Τη συνδρομή κ. Δημησιούλου ευχαριστώ θερμά για τη γόνιμη συζήτηση επί του θέματος.
27. Evely, *ο.π.*, σ. 413, αρθ. 14, εκ. 161.

28. S. Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala II*, BSA Suppl. 11, 1981, σ. 654-655, εκ. 293, 39, πιν. 137.
29. Ενδοκρητικός το ίδιο είδος και για τη μικρή λίθινη μετρητο του Ποσειδάκιου, η οποία από πολλές απόψεις αναπτύσσεται με αυτή του Εμπορίου.
30. Hood, *ο.π.*, σ. 655.
31. Για μινωικό ανακτορικό εργαστήριο πολύτιμων αντικειμένων, βλ. συνολικά L. Platon, «*Ateliers palatiaux minoens: une nouvelle image*», BCH 117 (1993), σ. 103-122, ειδικότερα για δραστηριότητα μπά φαγεντινικών και με συναφή εργαστηριακή δραστηριότητα στη θέση πτέρυγα του ανακτορίου της Ζάκρου (*Χάρτες XLIV*), σ. 115-117, εκ. 10, 12. Για τη δράση εργαστηριακών παραρτημάτων, προσαφώς του ανακτορίου της Κνωσού, βλ. την περίπτωση των ανακτορίων στον Πόρο Ηρακλείου, Dimoroulou, *ο.π.*, ιδίαιτ. σ. 437. Βλ. και σκέψεις του H. van Effenterre, «*Reflexions sur l'organisation des ateliers dans la civilisation Créto-mycéniene*», στο O.H. Krzyszkowska/L. Nixon (επιμ.), *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981, 1983*, σ. 69-73.
32. Υποδηλώνεται για το θέμα οπότε και η δημοσίευση μιας μετρητο από της Μυκηνών, σήμερα στη Βοστώνη, E.T. Vermeule, «*A Mycenaean jeweler's mark*», *Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston* 65:339 (1967), σ. 19-31. Για συστηματική καταλογιστική του μυκηναϊκών μετρήσιμων κοσμημάτων, για την τυπολογία τους και την προβληματική περι εργατηρίων: I. Τσιουμαντίου, «*Jewellers moulds and jewellers workshops in Mycenaean Greece. An archaeological utopia*», στο C. Gillis/Ch. Raberg/B. Sjoberg (επιμ.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman. Proceedings, 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, SIMA, Pocket-book 143 (1997), σ. 209-256.
33. Δ. Θεοχάρης, «*Ανασκαφή εν Ιωάννις*», *ΓΑΕ* 1961, σ. 45-54 Τσιουμαντίου, *ο.π.*, αρθ. κωτ. 1, σ. 243.
34. Evely, *ο.π.*, σ. 411-415, εκ. 161, πιν. 91-93; Buchholz/Kara-georghis, *ο.π.*, σ. 49, αρθ. 458 (βόλκας τάρως στην Κεράλη της Κνωσού), αρθ. 461a-b (Κνωσός, σήμερα στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης), σ. 49-50, αρθ. 463-464 (δύο μετρήσι από τη Σητσία) Μπουλιώτης, *ο.π.*, σ. 43, εκ. 17 (μετρητο από Κνωσό στο Ashmolean Mus.). Οι πρώτες κρητικές μετρήσι που δημοσιεύθηκαν ήταν οι δύο YM III από τη Σητσία, Στ. Ζουμπούλης, «*Μήτρα αρχαία εκ Σηττίας Κρήτης*», *ΑΕ* 1900, σ. 25-50, πιν. 3-4. Εξαιρετικό εμβρότης η δημοσίευση της YM IIIA1 μετρητο από τον Πόρο Ηρακλείου, Ακ. Παπαθεοδώρου-Παναγιώτου, «*Μινωική μετρητο από τον Πόρο Ηρακλείου*», *Κρητικά Χρονικά ΚΕ/II* (1900), σ. 375-396.
35. Hood, *ο.π.* (σημ. 28).
36. Α. Αργυροπούλου-Αργυρή, «*Ψαρά, ένας σταθμός στην περιπέτεια του Μινωτικού κόσμου*» (ιδίαιτ. στο Μουσείο Κυκλαδικών Τέχνης, 22 Νοεμβρίου 2004).
37. Μία μετρητο που αποκλήθηκε στη Σμύρνη και βρίσκεται σήμερα στο Βερολίνο, A. Furtwängler/G. Löschke, *Mykenische Vasen*, 1886, εκ. 22.
38. Βλ. J.-C. Courtois/J. E. Lagarde, *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre*, 1986, ιδίαιτ. σ. 107-108, πιν. XX, 9.

20. Διάφοροι τύποι μυκηναϊκών φέρων από υαλίωμα και χρυσό κλωστό, όλα θαλασσινά από μήτρες.

39. Για περισσότερες από τη μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. Τουμανίτου, *ο.π.*, σ. 230-238.
40. Higgins, *ο.π.*, σ. 17.
41. Για κατάλογο των μπηρών από Κνωσό και Πόρο, βλ. Evelyn, *ο.π.*, σ. 413, αριθ. 5-7, 11-13, 16-18, 20-23.
42. Βλ. σχετικό κατάλογο, Τουμανίτου, *ο.π.*, σ. 247-250, αριθ. 10-17, εκ. 1α-ε, 2α-ε.
43. Στο ίδιο, σ. 243-245, αριθ. 3-5, εκ. 1d, 3c.
44. Στο ίδιο, σ. 245, αριθ. 7, εκ. 2d.
45. E. B. French, «Archaeology in Greece 1991-1992», *Archaeological Reports* 13-15 (1991-1992), σ. 13-15, εκ. 11. Βλ. και Τουμανίτου, *ο.π.*, σ. 251, αριθ. κτ. 19.
46. Τουμανίτου, *ο.π.*, σ. 251, αριθ. 20-22, εκ. 5d.
47. Στο ίδιο, σ. 243, αριθ. 2.
48. Στο ίδιο, σ. 245-246, αριθ. 8, εκ. 4a-b.
49. Αρχοντίου-Αγγυρή, *ο.π.* (σημ. 36).
50. J. Sakellariou, *Μελέτες zur Herstellung Kreisch-Mykenscher Siegelringe*, CMS Beiheft I: Studien zur Minoschen und Heladischen Siegelring, 1981, σ. 167-179.
51. Βλ. παραδείγματα από την Κύπρο (μέληρα) και το Νότιο Αιγαίο, *ο.π.*, σ. 243, αριθ. κτ. 2, και σ. 251-252, αριθ. κτ. 21. Πάνω παραδείγματα και από Αζήτι, στο ίδιο, σ. 250-251, αριθ. κτ. 18.
52. D. Evelyn/C. Runnels, *Well-built Mycenae. The Helladic-British Excavations within the Citadel of Mycenae 1959-1969*, 27, Ground Stone, 1992, σ. 21-22, 29-31, και 4. Τουμανίτου, *ο.π.*, σ. 248-249, αριθ. κτ. 14, εκ. 1b.
53. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις με παραδείγματα μυκηναϊκών μπηρών και συναφών κοσμημάτων από υαλομαζα και χρυσά ελάσματα: Κρ. Μπουλιώτης, «Το μυκηναϊκό κόσμημα», στα *Ελληνικά Κοσμήματα. Από τις Σιλλυγές του Μουσείου Μπενάκη*, 1999, σ. 21-54, 76-77, 82-85.
54. Βλ. παραδείγματα που ανευρέθησαν ο Lafineur, *ο.π.*, σ. 189-191, 55. Μπουλιώτης, *ο.π.*, *ιδιαιτ.*, σ. 36-45, αριθ. 1-2, εκ. 13-16.
56. Βλ. παραδείγματα: α) από τάφο της αρχαίας Ολυμπίας, Ν. Υαλομαζα, «An unreported use for some Mycenaean glass paste beads», *Journal of Glass Studies* 10 (1968), σ. 11, αριθ. 2, εκ. 4-9. Βλ. και Ζαχαράκη-Καραγεωργίου, *ο.π.*, σ. 141, αριθ. 1346, και β) από τον βόρειο τάφο Δ των Αρχοντίων, Γ, και Ε. Ζαχαράκη-Αρχοντίου: *Μια μετά από μνηστή Κρήτη*, τ. 2, 1997, σ. 646-647, εκ. 709-711.
57. Μπουλιώτης, *ο.π.*, σ. 25-27.
58. I. Pini, «Spätkretzzeitliche ägäische Glassiegel», *JRGZM* 78 (1981), σ. 48-81.
59. M. Ventris/J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 1973, σ. 332-346.
60. Γενικά για τη σημασία της υαλομαζας κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, Th. E. Hanewinkel, «Mycenaean Glass», *Archaeology* 16 (1963), σ. 190-193.
61. G.F. Bass, «A Bronze Age shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 campaign», *AJA* 90 (1986), σ. 269-296, *ιδιαιτ.*, σ. 282. Βλ. και E.J. Peltenberg, «Greeting gifts and luxury faience. A context for orientalist trends in Late Mycenaean Greece», στο N.H. Gale (επιμ.), *Bronze Age Trade in Mediterranean*, SIMA 90, 1991, 162-179, *ιδιαιτ.*, σ. 162. Για τις ομοιότητες που διαπιστώθηκαν με χρηματική ανάθεση στους υαλοκίβητους του νεανταίου στο Ουλού Μπουρουν με μυκηναϊκή και αιγυπτιακή υαλομαζα καθώς και την πιθανή ανατολική προέλευσή τους, βλ. W.A. McDonald/N.C. Wilkie, *Excavations at Nichoria in South-West Greece*, τόμ. II: *The Bronze Age Occupation*, 1992, σ. 179.
62. Βλ. π.χ. J. Vercoutter, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique*, 1966, σ. 424-425.
63. S. Symeonidou, *Katameia I*, SIMA 35, 1973, *ιδιαιτ.*, σ. 66-69. Βλ. εξαιρετικής τέχνης κοσμήματα από λαζουριτή στη Θήβα, Κ. Δημητρίου/Ν. Κόνιαλη, *Αρχαιολογικό Μουσείο της Θήβας*, Οδηγός, 1996, σ. 49-50, πιν. 18 (κάτω), πρβλ. και ανατολικούς στραγγιστικούς υαλοκίβητους ομοίους από λαζουριτή, σ. 51-53, πιν. 23 (κάτω).
64. Βλ. π.χ. P. Chartraine, *Dictionnaire étymologique de la langue*

grecque, 1968, σ. 593-594. λ. κύκλιος. Για σύγκριση προσέδωρο με το χεττιτικό, R. Halleux, «Lapis-lazuli, azurite ou pâte de verre? A propos de kuwano et kuwanowako dans les tablettes mycénaises», *SMEA* 9 (1969), σ. 47-66, *ιδιαιτ.*, σ. 62-66. Βλ. και Polinger Foster, *ο.π.* (σημ. 12), σ. 10-12.

65. J. Chadwick κ.ά., *The Mycenaean Tablets III*, *Transactions of the American Philological Society* 52, Part 7, 1963, σ. 57-60.
66. Ventris/Chadwick, *ο.π.*, σ. 506-507. Βλ. και Halleux, *ο.π.*, σ. 50-51, 66. Μπουλιώτης, *ο.π.*, σ. 31, σ. 191 Evelyn, *ο.π.*, σ. 415.
67. Βλ. και Lafineur, *ο.π.*, σ. 191 Evelyn, *ο.π.*, σ. 415.
68. Βλ. Younger, *ο.π.* και Lafineur, *ο.π.* (σημ. 20).
69. Φ.Π. Κατζούρος, «Η λέξη κωκυρνας εν πινακίδι Κνωσού και Ζηφυλεια παπύρι», *Νέων Αθηνών* 1 (1955), σ. 7-8. F. Bader, *Les composés grecs du type de «demiourgos»*, 1965, σ. 35-36 και σημ. 6. Halleux, *ο.π.*, σ. 50.
69. Βλ. και Lafineur, *ο.π.*, σ. 192.
70. E. Vermeule, «Griffos on a stasite jewelry mold from Mycenae», *Kachinos V* (1968), σ. 144-145, *ιδιαιτ.*, σ. 145. Βλ. και Buchholz-Kara-georghis, *ο.π.*, σ. 49, αριθ. 460. Τουμανίτου, *ο.π.*, σ. 249-250, αριθ. κτ. 15, εκ. 2c.
71. Ο Σακελλαράκης θεωρεί τα χρομόμαζα ως προχέλιμο παράστημα, λ. Σακελλαράκης, «Το προχέλιμο της στραγγιστικής CMS 1 220 εκ Βορείου», *ΑΕ* 1972, σ. 236, εκ. 2-3. Βλ. και Sakellariou, *ο.π.*, εκ. 7-9. Οπίσθιο, η μορφή, η θέση του ανάμεικτο στις δύο εγγλυτικές απενδύσεις βαρυνόμενων υαλοκίβητων περισσότερο για το ρόλο τους ως «σημάκι».
72. Α. Μυσηλάκου, I. Τζαβλή, «Πρώτη μπηρα για κοσμήματα από τη Βιργίλια, εις Αρχαία Μορεσσίου», *Νέοι Διεθνείς Σύλλογοι*, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτ. 1983, 1986, σ. 365-376, *ιδιαιτ.*, σ. 371-376.
73. Chr. Boulouis, «Traveling pante in the Aegean Late Bronze Age: The diffusion patterns of a prestigious art», στο S. Sherratt (επιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings, 1st International Symposium, Thera, 20 Aug.-4 Sept. 1997*, 2000, τ. II, σ. 844-858, *ιδιαιτ.*, σ. 845-846. Βλ. και Lafineur, *ο.π.*, σ. 191, 196-199.
74. C. Zaccagnini, «Patterns of mobility among ancient Near Eastern craftsmen», *JNES* 42 (1983), σ. 257-316, και A. Michalidou, «Investigating metal technology in a settlement. The case at Akrotiri at Thera», *Αρχαιολογία* 8 (1993-1994), σ. 172-173.

The Dynamics of Mold in the Standardization and Mass Production of "Images" During the Late Bronze Age in the Aegean

Christos Boulouis

The mold is undoubtedly the oldest "machine" in the history of the material civilization, which changed drastically the rhythm of production through the standardization and mass production of all sorts of artifacts. Its impact on the field of metalwork has been appreciated for the manufacturing of bronze implements and weapons in particular already since the early third millennium BC. The role of mold is intensified and increased in the framework of the palatial societies of Minoan Crete and Mycenaean Greece, especially through the production of various gold, faience and glass paste prestige goods. In this way, through the standardization and the multiplication of "images", it also contributed to the creation and dissemination of an artistic *koine* during the Late Bronze Age. The culmination of the use and performance of mold coincides with the fourteenth and thirteenth centuries BC. It becomes obvious from the production of jewelry - mainly embossed glass paste or more seldom gold foil beads - that it responds to and meets the new ornament orientations and needs of the Mycenaean world. The relevantly numerous molds and the countless jewels dating from these two centuries prove beyond doubt the predominance of a galloping fashion which, due to the use of the inexpensive glass paste, was spread throughout all social strata. Mycenaean is probably the major center of jewelry production and the provenance of most of the available until today molds. The Linear B tablets from this site testify for the local activity of a group of craftsmen, the so-called kuwanowakoi, who must be conceived as artisans working glass paste, a low-priced substitute for lapis lazuli. Needless to say that the importance of a mold depends on the number of carved matrices it bore - up to 23(!) on an example from Mycenae. However, the carving of the various matrices should have been the responsibility of a skilled expert, who must be sought among the ranks of the seal engravers of the period, recorded, as we believe, on the Linear B tablets by the term *kozirowoko*.

21. Πλακάκι υαλομαζας σε μορφή γυναικός, κατασκευασμένη σε μπηρα. Από το ανακτόρο της Κνωσού. ΥΜ ΙΒ χρώνων (σ' αριθ. 150α αι. π.Χ.)